

ՌՈՒԶԱՆ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ԵՊՏ Ռումանական բանասիրության ամբիոնի դասախոս

ԿՆՈՋ ԿՈՉՈՒՄԸ

18-րդ դարում Արևմտյան Եվրոպայում առավել խորացավ անջրպետը արտոնյալ դասի և մոր սոցիալական ուժերի միջև, որոնք առաջ էին եկել կապիտալիստական տնտեսության զարգացման արդյունքում: Տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական խորացող հասարակության արդյունքն էր 1789 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը: Աճող դասային անհավասարության դեմ պայքարը սնվում էր լուսավորիչների գաղափարներից, որոնց շնորհիվ 18-րդ դարը համարվում է բանականության և լուսավորության դար: Վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսոյի, Դ'Ալամբերի կողմից ստեղծվում է Հանրագիտարանը, որի ուղղվածությունը մարդասիրությունն էր: Լուսավորական գրականության բնութագրական առանձնահատկությունը ևս հումանիզմն է, ինչպես նաև այն հեղափոխական էր ու դեմոկրատական: Լուսավորականության հասարակական իդեալը ազատ մարդն է, անհատի և հասարակության շահերի ներդաշնակությունը: Հումանիզմի էությունը ձևակերպվում և արտահայտվում է «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսով:

18-րդ դարում կինը չուներ ունեւորված իրավունքներ: Կնոջ ունեցած դերի շուրջ քննարկումները սկսվում են կանանց հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետ: Ֆրանսիական հեղափոխության մախթոնին կանայք գործունե կերպով մասնակցում էին հասարակական կյանքին, ձեռք բերելով և որոշակի տնտեսական ինքնուրույնություն: Ռամկավարումներն ազատորեն այցելում էին հասարակական վայրեր, իսկ ազնվական տիկնայք իրենց սալոններից ղեկավարում էին պալատական կյանքը, մասնակցում հոգևոր, գիտական, գրական, փիլիսոփայական հարցերի քննարկմանը: 1789 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո ֆրանսուհիները մի հանրագրով դիմեցին Կոնվենտին, որպեսզի կանանց իրավունք տրվի մասնակցել երկրի հասարակական կյանքին, իսկ մախագահող Թալեյրանը տվեց խուսափողական պատասխան: 1789 թ. հեղափոխությունն ազդարարեց, որ բոլոր մարդիկ ծնվում են ազատ և ունեն հավասար իրավունքներ: Բնականաբար, ասվածը վերաբերվում էր և կանանց, որոնք առաջադրեցին կանանց աշխատանքի ու կրթության, ինչպես նաև ընտանիքում և հասարակության մեջ հարգանքի և հավասարության հարցերը:

18-րդ դարում կանանց քաղաքական ու քաղաքացիական պահանջները ճանաչում չգտան, բայց հենց այդ ժամանակ էլ ծագեց կանանց քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության շարժումը՝ ֆեմինիզմը: 1848 թ. Ամերիկայում կայացած կանանց իրավունքների առաջին համաժողովի նշանաբանն էր՝ «Տղամարդիկ և կանայք հավասար են թե՛ սոցիալական, թե՛ իրավական տեսակետից»: Առաջին ֆեմինիստումները պահանջում էին աշխատանքի հավասար հնարավորություններ, բողոքում էին ընդդեմ հագուստի ընդունված ոճի, կրոնի պարտադրած սահմանափակումների, ամուսնության մեջ անիրավահավասարության, «իսկական լեռի» կարծրատիպի դեմ, որը կնոջը կապում

էր գլխավորապէս տան և տնտեսության հետ:

Ֆեմինիզմի գաղափարներն առաջին անգամ շարադրվել են 1789 թ. Օլիմպիա դը Գուսի «Կնոջ և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրում» և 1792 թ. Մ. ֆոն Գիպպելի «Կանանց քաղաքացիական իրավունքների բարելավման մասին» գրքում: «Հռչակագիրը» դարձավ ֆեմինիզմի առաջին քաղաքական փաստաթուղթը, որտեղ հեղինակը պահանջում էր, որ մարդու իրավունքները կանանց և տղամարդկանց վրա տարածվեն միատեսակ, որովհետև կինը տղամարդուց պակաս ընդունակ չէ հանդես գալու որպէս հիմնական քաղաքացիական իրավունքների՝ ազատության, սեփականության տնօրինման, բռնակալությանը դիմադրելու լիիրավ սուբյեկտ: Այդ ոլորտում միակ խոչընդոտն ուժեղ սեռի բռնությունն է: Բնության և բանականության օրենքները կոչված են կնոջը պաշտպանելու այդ բռնությունից և սահմանելու օրենքի առաջ երկու սեռերի հավասարությունը¹:

Գերիշխող է այն կարծիքը, որ կանանց շարժումը որպէս սոցիալ-քաղաքական երևույթ, սկիզբ է առել 19-րդ դարի կեսերին, թեպետ իր արմատներով այն ձգվում է մինչև 16-րդ դարը: Այդ ժամանակ կանանց ընդլվզումները կրում էին անհատական բնույթ և հասարակության կողմից կնոջ համար սահմանված վարքագծի խիստ նորմերի պատասխան արձագանքներն էին: Աստիճանաբար կանանց շարժումը ձեռք բերեց կոլեկտիվ բողոքի բնույթ, սակայն այդ շարժումներին կանայք մասնակցում էին մույն դրդապատճառներով, ինչ որ տղամարդիկ: Կանանց առաջին ելույթներն ուրույն հարցեր առաջ չէին քաշում և պայմանավորված էին զուտ բարոյա-կրոնական դրդապատճառներով: Նրանք պայքարում էին ստրկության դեմ և հանուն օջախի և ընտանիքի պաշտպանվածության: Աստիճանաբար առաջ քաշվեցին նոր գաղափարներ՝ ընտրություններում ձայնի իրավունքի, գործազուրկների պաշտպանության, ընչազուրկ խավերի կրթության և այլն: Որպէս կազմակերպված քաղաքական շարժում այն ձևավորվեց 19-րդ դարասկզբին. ԱՄՆ-ում՝ 1840 թ., Անգլիայում՝ 1850 թ., Ֆրանսիայում և Գերմանիայում՝ 1860 թ., Սկանդինավյան երկրներում՝ 1870-80 թթ.: Այդ ժամանակ առաջացավ «ֆեմինիզմ» տերմինը, որը լատիներեն «fe'mina»՝ կին, բառից է և տղամարդկանց հետ կանանց իրավահավասարության համար շարժման անվանումը:

Ծարժման սկզբնական փուլերի խնդիրն էր՝ կանանց ընտրական իրավունքի ձեռքբերումը: Այդ պատճառով էլ շարժման անդամներին անվանում էին սուֆրաժիստներ (suffrage՝ ձայնի իրավունք): Սուֆրաժիզմը ծագել է Անգլիայում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, ապա տարածվել է ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և այլ երկրներում: Ընտրական իրավունքը նվաճվեց ԽՍՀՄ-ում, Բելգիայում, Գերմանիայում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում, Լեհաստանում 1917-22 թթ.:

Կանանց շարժման նոր ալիք սկսվեց 60-ական թթ. ԱՄՆ-ում: Բայց դա արդեն շարժում էր հանուն կանանց հավասար սոցիալական իրավունքների ընձեռման: Կանանց հարցի և կանանց շարժման հիմքն էին կազմում թե՛ սոցիալ-տնտեսական, թե՛ գաղափարա-բարոյական գործոնները: Որքան առաջընթաց է ապրում քաղաքակիրթ մարդկությունը, և որքան զարգանում է կնոջ ինքնագիտակցությունը, այնքան նա բարոյապես ավելի է ճնշվում

¹ «Ֆեմինիզմի փնտրություն և պայմանություն», Երևան, 1999, էջ 449:

մավորման խնդրում ծնողները չպետք է բռնաճնշում գալակների կամքին, ընտանիքում կինը պետք է ազատ լինի, պետք է ամուսնու ընկերուհին լինի, այլ ոչ թե ստրուկը: Իսկ «Ուսլալ կանայք» կատակերգության մեջ կատարում է հետևյալ հարցադրումները՝ «Ունե՞ն կանայք կրթության իրավունք, թե՞ մրանց տեղը խոհանոցն է, մնջարանը և մանկասենյակը»:

«Կինը 19-րդ դարում» գրքում Գոնկուր եղբայրները հետևյալ կերպ են բնութագրում կնոջը 18-րդ դարում. «1700-1789 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում կինը ոչ միայն իր տեսակի մեջ միակ զսպանակն է, որն ամեն ինչ-շարժման մեջ է դնում, այլ նա թվում է բարձրագույն կարգի ուժ, մտքի ասպարեզում՝ թագուհի»²:

Լուսավորիչ գրողներն ընդգծում էին, որ կինը ծնվում է մույնքան ազատ, որքան տղամարդը, որ մրա բնական տվյալները բնավ պակաս կատարյալ չեն, քան տղամարդունը, պարզապես դրանք այլ են: Վոլտերը ողջունում էր այն փաստը, որ 18-րդ դարում տարբեր խավերի կանայք սկսում են ցուցաբերել սեփական արժանապատվության զգացում, փիլիսոփայության ու քաղաքականության մկատմամբ հետաքրքրություն: Վոլտերը գտնում էր, որ կինը, ինչպես տղամարդը, ի վիճակի է կատարելու իրեն արժանի ընտրություն: Չպետք է խանգարել մրա բնական ընտրությանը: Դիդրոն այն կարծիքին էր, որ կնոջ մվաստացած դրությունը հետևանք է որոշակի քաղաքացիական օրենքների, սովորությունների, և որ նա կարող է ու պետք է մասնակցի հասարակական կյանքին:

Մերժելով այն մոտեցումը, որ կինը երկրորդ տեսակի արարած է, որն օրգանապես ի վիճակի չէ տղամարդուն հավասար լինելու, լուսավորիչներն, այնուամենայնիվ, խուսափեցին մրա քաղաքացիական կացության ճանաչումից: Նրանք չճանաչեցին կնոջը որպես պատմության սուբյեկտի: Ժ. Ժ. Ռուսոյի 1760 թ. «Յուլիա կամ Նոր Էլիզա» և 1762 թ. «Էմիլ կամ դաստիարակության մասին» փիլիսոփայական-մանկավարժական վեպերում հիմնական շեշտը դրվում է ոչ թե քաղաքական, այլ գերազանցապես հոգեբանական, զգացմունքային առաքինությունների ձևավորման վրա: Ժ. Ժ. Ռուսոն գտնում է, որ կնոջ և տղամարդու դաստիարակությունը պետք է լինի տարբեր՝ ըստ մրանց էության առանձնահատկության: Ռուսոյի կարծիքով՝ կինը պետք է լինի հավատարիմ, լավ տնտեսուհի և հոգատար մայր, հնազանդ, պարտքի զգացումով տոգորված, համեստ և առաքինի, պետք է դուր գա տղամարդուն և ենթարկվի մրա կամքին: Իսկ եթե փորձի ընդօրինակել տղամարդու արժանիքները, ապա կվերածվի ցածրահոգի կնոջ և կկորցնի այն հատկանիշները, որոնք մրան դարձնում են ցանկալի ու հարգանքի արժանի: Իր վեպերում նա զովերգել է կնոջ զգացմունքները՝ սերը, մայրությունը, կարեկցանքը, ցույց տվել, որ նա իրավունք ունի զգացմունքներ ունենալու՝ մերժելով ավատական-դասային ամուսնությունները³:

19-րդ դարում և՛ գեղարվեստական գրականությունում, կերպարվեստում, փիլիսոփայությունում, և՛ հասարակական մտքի կողմից անդրադարձ է կատարվել կնոջ կերպարին: Հատկապես ռոմանտիկական ուղղության հետ է կապված ընտանիքում ու հասարակական կյանքում կանանց վիճակի մկատմամբ գրականության մեջ մի մոր հայացքի երևան գալը, որն իր արտահայտությունն է գտել Ժ. Սանդի (Ֆրանսիա) և Ծ. Բրոնտեի (Անգլիա) ստեղծագործություններում: Եթե մինչ այդ կնոջ ֆեմինիզմի թացահայտվում էր

² Иллюстрированная история нравов. Галантный век. М., 1994 г., стр. 67.

³ «Ֆեմինիզմի րեսություն և պարմություն», էջ 345:

տղամարդու կողմից, ապա այժմ դա փորձում էր կատարել Ժ. Սանդը: Նա պայքարում էր կնոջ ազատագրության, իր ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքի համար: Իր կյանքով մահապաշտոնացեց դրա հնարավորությունը՝ ինքնուրույն աշխատանքի և նյութական անկախության միջոցով:

Հակատակվելով դիկտատորների ճնշումներին և հեղափոխությունների արյունոտ բռնություններին, մա բարձրացրել է իր ձայնը բոլոր մրանց համար, ովքեր տեսանելի հետք չեն թողնում պատմության մեջ: Նա պաշտում էր բնությունը և ասում շահի, օգուտի պաշտամունքը: Ժ. Սանդն առաջիններից էր, որ պայքարել է կնոջ իրավունքների պաշտպանության, մրա ազատության ու անկախության համար: Բոլոր այս խնդիրներն արդիական են շատ ու շատ երկրներում: Նա կնոջ մեջ տեսավ կամային էակի և ստեղծեց կամային կերպարների մի ամբողջ շարք:

«Ինդիանա» վեպում մի երիտասարդ կնոջ անձնական դրամայի պատմությամբ մա ընդլվում է շահախնդրության, դասային ամուսնությունների, կնոջ անկախության գործադրվող ճնշումների դեմ, առաջադրում կամային ազատագրության հարցը: Ինդիանան գիտակցաբար պայքարում է բարոյական պարտադրանքի և շահախնդիր, կեղծ բարեպաշտության դեմ: Ժ. Սանդը ցանկանում է կամային լիակատար երջանկություն ամուսնության մեջ: Նրա հերոսուհիները գրականության մեջ կամային կերպարների մոր տիպ են՝ ընդլվող, ազատատենչ, իրենց անձի կարևորության գիտակցությամբ, կիրթ, զգայուն: «Վալենտինա» վեպի հերոսուհին սիրո մեջ չի ճանաչում ոչ մի պայմանականություն: Ժ. Սանդի ստեղծած կնոջ ավելի բարդ և դրամատիկ կերպար է Լեյլան՝ համանուն վեպից: Նա հիասթափված է կյանքից, մարդկանցից, մոլորված չի պայքարում, ունի չափազանց հարուստ և ստեղծվածային ներաշխարհ: Նա առանձնանում է աշխարհից, մարդկանցից:

Ժ. Սանդի մասին շատ է գրվել և՛ իր կենդանության օրոք, և՛ ընդհուպ մինչև մեր օրերը: 2004 թ. հայտարարված էր Ժ. Սանդի տնի: Նրա ծննդյան 200-ամյակը տոնվեց ողջ աշխարհում, այդ թվում և Հայաստանում: Նա գնահատված և սիրված է եղել կենդանության օրոք և մինչև այսօր չի մարում հետաքրքրությունը մրա գործերի հանդեպ:

Ժ. Սանդի վաղ շրջանի ստեղծագործությունները մեծ ազդեցություն են թողել հայ առաջին վիպասանուհի և կնոջ իրավունքների պաշտպան Ս. Տյուսաբի աշխարհայացքի ձևավորման վրա: Վաղ շրջանի, քանի որ այդ շրջանում է Ժ. Սանդը հասարակությանը ներկայացել որպես կնոջ հոգու, էության գիտակ, կնոջ ստրկական վիճակը ներկայացնող և դրա դեմ ընդլվող գրագիտուհի:

Կամային իրավունքների հարցը 19-րդ դարավերջին զգալի տեղ է գրավում հայ մամուլում և գրական ստեղծագործություններում: 1912 թ. Թիֆլիսի հայ կամային հրատարակչին «Հայ կինը» խորագրով մի ժողովածու՝ ամփոփելով «Մշակ» թերթում լույս տեսած հոդվածները և հրապարակումները՝ նվիրված կամային իրավունքներին: Ժողովածուի առաջաբանում կարդում ենք. «40-ամյա գոյության ընթացքում «Մշակ»-ը բազմաթիվ ազդու առաջնորդողներով, իմաստալից հոդվածներով և գեղեցիկ բանասիրություններով առաջինը արթնացրեց հայ կնոջ մեջ ինքնաճանաչման զգացումը և լայնացրեց մրա աշխարհայացքը: Թերթը հանդիսացավ իրավագուրկ հայ կնոջ պաշտպանը, հայ կնոջն առաջինը ծանոթացրեց լուսավոր ազգերի կամային գործունեությանը: Նա դուրս հանեց կնոջը ըն-

տանեկան մեղ շրջանից՝ հրավիրելով մրան հասարակական գործունեության լայն ասպարեզ»⁴:

«Մշակ»-ում լույս տեսած առաջին՝ «Կամանց ստրկության հետևանքը» (1872 թ., թիվ 12) հոդվածում հասարակության քաղաքակրթության աստիճանը որոշող ցուցանիշ է համարվում կնոջ վիճակը: Ուստի որքան հետամնաց էր հայ հասարակությունը, քանի որ կինը մի իսկական «կեմդամի բողոք» էր իր ստրկական վիճակի դեմ: Հոդվածում եզրակացվում է, որ հասարակությունը չի կարող ազատագրված համարվել, եթե կամանց սեռը ստրկության մեջ է⁵:

«Կինը մեզ հետ է» առաջնորդողում (1877 թ., թիվ 29) Գրիգոր Արծրունին ասում է, որ ինքը հավատում է կնոջ կարողություններին և համոզված է, որ կինը իզուր ուժ է հասարակության մեջ. «Պատմությունը մեզ ցույց է տալիս, որ երբ կինը ընդդեմ է եղնում մի գաղափարի, ապա այն պետք է բոլորովին կորած համարվի: Երբ կինն ամտարբեր է դեպի մի հարց, մի գաղափար, մի երևույթ, այն հարցը, այն գաղափարը, այն երևույթն անշարժ կմնա»: Այնուհետև կոչ է անում հայ կամանց. «Ձեզ ենք դիմում, հայ կամայք, որ մենք ձեզանից ենք սպասում հայության բարոյական և մտավոր վերանորոգման գործի առաջ տանելը»:

Կամանց առաջադիմության և հասարակության մեջ արժանապատիվ տեղ գրավելու մյուս գրավականը մշակականները համարում էին ինքնուրույն աշխատանքով ապրելը և կազմակերպություններ, միություններ ստեղծելը: «Մշակ»-ում է տպագրվել (1879 թ. թիվ 34-39, 42-43) Բաֆֆու «Հայ կինը» ուսումնասիրությունը: Նկարագրելով կնոջ ապրելակերպը, հոգեվիճակը և դիրքը գյուղում, գավառում, Թիֆլիսում, Բաֆֆին փորձում է վեր հանել սոցիալ-տնտեսական, ավանդական-ազգային, քաղաքական այն պատճառները, որոնց հետևանքն է կնոջ իրավագրկությունը:

«Արդյոք ինչի՞ց առաջ եկավ կնոջ մի այսպիսի վիրավորական վիճակը, որ մա ձայն չունի ո՛չ ընտանիքի և ո՛չ հասարակության մեջ, որ մա պահպանվում է անմատչելի ծածկի տակ, որպես մի մյուս, որին արտաքին ատմութենայի ազդեցությունը կարող է փչացնել, որ մա իր անձի տերը չէ, այլ գործ են անում մրան որպես մի սեփականություն, որ ուրիշին էր պատկանում, և, վերջապես, որ մա իբրև մարդ զրկված է մարդկային ամեն իրավունքներից»⁶: Հարցի պատասխանը դժվարանում է տալ, քանի որ հին տնտեսական կյանքից ամենևին տեղեկություններ չկան:

«Մեծ բարերարություն արած կլինի կնոջ սեռին այն մարդը, որ լուսավորության կայծը կմտցնի ամենախուլ գյուղական խրճիթներում, այդ լույսը միայն կարող է մրան առաջնորդել և դուրս բերելով տնային փակ շրջանից, կանե մրան հասարակական ընկերության անդամ»⁷: Բաֆֆին էլ գտնում էր, որ կնոջ արժեքորման խնդիրը մոր գործընթաց էր և դեռ երկար ճանապարհ ուներ անցնելու: «Կնոջ ազատություն, կնոջ անկախություն (эмансипация), կնոջ հավասարություն, դրանք շատ գեղեցիկ բաներ են, բայց դեռ լուսա-

⁴ Ա. Քալոյան, Կինը 19-րդ դարի հայ գրականության մեջ, Ե., 2005 թ., էջ 72:

⁵ Նույն փեղում, էջ 73:

⁶ Բաֆֆի, Երկերի ժող., հ. 11, Ե., 1991 թ., էջ 137:

⁷ Նույն փեղում, էջ 139:

կան մարմնավորում: «Կամանց ազատության հարցով մտահոգված Ս. Տյուսաթի համար հրապարակախոսական ելույթների հասարակական հնչումը թույլ էր թվում: Անհրաժեշտ էր ոչ միայն ազդարարել կնոջ իրավունքը, այլև ցույց տալ կոմկրետ սոցիալական այն հանգամանքները, որոնց մեջ գտնվում էր կինը, ներկայացնել ընտանիքի ու բարոյականության կենդանի պատկերը: Այսպես, Ս. Տյուսաթը ընտանիքի ու կամանց հիմնախնդիրը փոխադրեց գրականության բնագավառ և զուգադրեց երկու միտում. մի կողմից ցույց տվեց իրականության պատկերը, մյուս կողմից գաղափարական հերոսների միջոցով ազդարարեց բարոյագիտական իր թեզերը»¹⁴:

Ս. Տյուսաթի հայացքները կնոջ ազատագրության մասին չէին հանգում սոցիալական ճանապարհով հարցը լուծելուն: Ժամանակները դեռևս չէին տալիս այդ հնարավորությունը, բայց այն կոչը, որ անում էր Ս. Տյուսաթն իր վեպերի միջոցով, պատմականորեն համարձակ էր: «Այլ աշխարհի բեմին վրա կուգեմ տեսնել զքեզ, և ի տես ամենուն մարտնչելով փոթորկաց դեմ և հաղթահարելով զանոնք, ուր չի կա մարտ, հոն չիք արժանիք, պատերազմին դաշտին վրա կհայտնվի զինվորի արիությունը»¹⁵:

Այս կոչը, լինելով ոռոմանտիկ-ուտոպիական իր ժամանակաշրջանի համար, իր խորքում կապված էր բլրոպական մասշտաբով հասարակության ընդերքում հասունացող շարժումների հետ, դարի մոր գաղափարների հետ: Այս իմաստով Ս. Տյուսաթի վեպերը գրավիչ են, ունեն ժամանակի հնչողություն: Նրա վեպերը երբեմն չեն արտացոլում իրականությունը, որի համար քննադատության են ենթարկվել Հ. Պարոնյանի և Գր. Ջոհրապի կողմից: «Հավատարմության խոստման գործադրության մեջ կկայանա կնոջ ընտանեկան կյանքը իր ամուսնու հանդեպ և այդ ուխտին դրժելիլը մեծագույն ոճիրն է»¹⁶: «Կիններուն քով ամեն պարկեշտություն, ամեն չափավորության զգացում ամենտացած ցույց տալով չէ, որ անոնց ազատագրությունը կըրնա ձեռք բերվիլ»¹⁷:

Ս. Տյուսաթն առաջին հայ վիպասանուհին է, որ փորձել է բացահայտել հայ կնոջ ներաշխարհը, նրան դիտել որպես անհատ: Նրա ողջ գրական ստեղծագործությունը ծառայել է միմիայն կնոջ ազատագրության, կրթության, դաստիարակության, աշխատանքի խնդիրներին: Այդ հարցադրումները հետագայում իրենց գրական ամրապարտված ունեցան հատկապես Ծիրվանգադեի («Եվզինե», «Ունե՞ր իրավունք», «Մեղանյա», «Նամուս» և այլն), Նար-Ղուսի («Մեր թաղը», «Սպանված աղավմին», «Պայքար» և այլն) ստեղծագործություններում, Գ. Սունդուկյանի պիեսներում: Ս. Տյուսաթը համարձակություն ունեցավ բարձրացնել կնոջ ազատության խնդիրը, քանի որ իր աշխարհայացքով, մտածելակերպով, հոգեկան կերտվածքով, ապրելակերպով առաջ էր անցել իր ժամանակից և համոզված էր իր առաջադրած խնդրի ճշմարտացիության մեջ, որը ապացուցվեց ժամանակով:

¹⁴ Ս. Տյուսաթ, Երևիր, Երևան, 1959 թ., էջ 5 (Առաջարկ՝ Ս. Սարինյան):

¹⁵ Ս. Տյուսաթ, Երևիրի ժող., «Մայրա», Ե., 1981 թ., էջ 18:

¹⁶ Գր. Ջոհրապ, Մեր կնակներն, Գանիթե, 1945 թ., էջ 76:

¹⁷ Նույն փնդում, էջ 78: